

גבול ישראל-ירדן בערבה

חיים סרברו

במהלך

ההיסטוריה, עד המאה ה-20, לא שימשה הערבה גבול מפריד ולא עבר לאורכה קו גבול, למעט בתקופה הרומית כשהוצבו לאורכה תחנות גבול (לימס). יוצא מכלל זה החלק הצפוני של הערבה, לאורך נחל ערבה, שכונה בעבר ואדי ג'יב, ששימש גבול בין מחוזות גם בתקופות אחרות.

הערבה שימשה אזור מעבר וחיבור יותר מאזור הפרדה, לדוגמה בין הצפון לדרום למעבר סחורות דרך נמל אילת/עציון גבר למזרח אפריקה ולחצי האי ערב (תקופת שלמה ומלכת שבא והתקופה הרומית כדוגמה) ולמקומות נוספים בדרום אסיה, וכן בין מזרח ומערב (לדוגמה, הדרך הנבטית בין פטרה לערי הנגב).

בסוף המאה ה-19 היו הערבה והנגב חלק מווילאיאת דמשק של האימפריה העות'מאנית, שכלל גם את ירדן והגיע עד רפיח. בין 1841 ל-1892 נתן הסולטן למוחמד עלי וליורשיו, הכדיבים של מצרים, פירמאנים, שהעניקו להם שליטה בפועל גם על עקבה ועל החוף המזרחי של מפרץ עקבה, לאורך מסלולם היבשתי של עולי הרגל ממצרים למכה.

בראשית המאה ה-20 נערכו כמה שינויים בגבולות המחוזות והנפות העות'מאניים בדרום ארץ ישראל, וכן ממזרח לערבה בהקשר למאבק על השלטון בחג'אז ולמרד הערבי. לורנס (T.E.Lawrence) לא מצא ב-1914 התיישבות או חקלאות בערבה, ובהמשך הגדיר את הערבה כאזור גבול מגע (boundary of contact) יותר מאשר אזור מפריד (Lawrence, 1919).

אל"מ (מיל) ד"ר חיים סרברו, מנכ"ל המרכז למיפוי ישראל משנת 2003, מפקד יחידת המיפוי הצבאית בשנים 1986-2002. שימש סגן ראש ועדת הגבולות עם ירדן בזמן המשא ומתן ב-1994, וכיו"ר צוות המומחים המשותף ישראל-ירדן (ומאז ועד היום). חתום על התוויית קו הגבול בהסכם השלום, וכן על התוויית הגבול הימי בין ישראל לירדן במפרץ אילת

יש עדויות סותרות באשר למיקום גבול המחוזות באזור בראשית המאה ה־20. במקצת המפות מופיע גבול לאורך הערבה. עדות לכך מצאתי על שטיח קיר בחדר השינה של אתא טורק, שהיה חדרו של הסולטן, בארמון דולִמָה בחצ'ה באיסטטנבול. באופן מעשי לא ניכרה סמכות השלטון המרכזי באזור, לא בתקופה זו ואף לא בתקופת המנדט הבריטי, אף שהיו כמה תחנות משטרה לאורך הערבה ובכלל זה בחצבה (עין חוצוב) וביטבתה (עין ע'דיאן) ואנשי השבטים הבדואים בערבה, א־סעידיין, ואחיוואת, נעו בשטח על פי צורכיהם מתוך התעלמות מוחלטת מקו גבול וירטואלי כלשהו. בעת הצורך וכשנתקלו בקשיי מרעה היו עולים עד פאתי באר שבע במערב ובמעלה הרי אדום ממזרח.

הגדרת הגבול במנדט על ארץ ישראל ב־1922

בקיץ 1922 נדרשו הבריטים להגדיר בסעיף 25 של כתב המנדט על ארץ ישראל (ועבר הירדן) את הגבול המזרחי של האזור, שבו לא יחולו הזכויות המיוחדות ליהודים שהובטחו בהצהרת בלפור. בפגישות שהתקיימו בין הפקידות הבריטית בארץ ישראל ובירדן הוגדר הצורך לכלול בארץ ישראל חצי מעמק הערבה, מה שיאפשר בניית נמל במפרץ אילת (שנקרא אז והיה ידוע כמפרץ עקבה) וכן אפשרות לשינוע מחצבי האשלג מים המלח למפרץ אילת באמצעות חברה שתוקם. פילבי (J.B.Philby), הנציג הבריטי בעמאן, הבהיר שחצי מעמק הערבה (Wadi Araba) יהיה בארץ ישראל וחציו בעבר הירדן.

לקראת סוף אוגוסט נדון הנושא בחילופי שדרים בין הרברט סמואל, הנציב העליון, לבין וינסטון צ'רצ'יל, שר המושבות. בתכתובות הובהרה הכוונה שקו הגבול יחצה את עמק הערבה (סמואל השתמש במילים: *bisecting Wadi Araba*). סיכומן של התכתובות היה בהגדרת קו הגבול שפורסמה בצו המלך במועצתו ב־1 בספטמבר 1922:

...A line drawn from a point two miles west of Akabah in the Gulf of Akabah up the centre of the Wady Araba, the Dead Sea and the River Jordan to the junction of the latter with the River Yarmuk, thence up the centre of the River Yarmuk to the Syrian Frontier.

נוסח זה נשלח לחבר הלאומים כדי להכניסו בסעיף 25 של כתב המנדט. קבלתו אושרה ב־16 בספטמבר 1922 ואושררה על ידי חבר הלאומים ב־23 בספטמבר 1922. נוסח זה היה תקף עד תום תקופת המנדט הבריטי על ארץ ישראל ב־1948. עצם ההגדרה לא שינתה ולא כלום את המצב בשטח, והשבטים הבדואים המשיכו, כאמור, בתנועתם הבלתי מופרעת גם בתקופת המנדט, ללא מורא מפני השלטון המרכזי. הדבר התבטא גם בדו"חות של גלאב פאשה (Glubb Pasha), מפקד מנהל המדבר של עבר הירדן (הגנוך הבריטי, CO 831/46/9).

אך להבדיל מחוסר פעילות משמעותית בשטח של השלטון המרכזי, היו פעילויות מדיניות ומקצועיות שהתייחסו למיקום הקו בהכרזה הבריטית. מבחינה מדינית לא שבע האמיר עבדאללה (שקיבל מנדט מאביו השריף חוסיין על האזור שמצפון לחג'אז) נחת מההחלטה, ראה בה הפרה של הבטחת מק'מהון, הנציב העליון במצרים, לאביו מ־1915 בנוגע להקמת המדינה הערבית ממערב למסופוטמיה, כתמורה לשיתוף הפעולה עם האנגלים נגד הטורקים. הוא ערער מיד על ההחלטה וערער שוב ב־1925. בסופו של דבר נחתם ההסכם בין הממלכה העבר־ירדנית לבין ממשלת בריטניה ב־1928, והוגדר בו הגבול המערבי של עבר הירדן על פי הנוסח שהוכנס לכתב המנדט ב־1922. הסכם זה, נוסף על אישור חבר הלאומים, קיבע למעשה את מעמדו של קו הגבול המנדטורי בין ארץ ישראל לבין עבר הירדן.

פרשנות הקו לאורך תקופת המנדט

בהיבט המקצועי עלתה על הפרק הסוגיה של מיקום הגבול כבר ביולי 1923, כאשר מנהל מחלקת המדידות של ארץ ישראל, ס"ה ליי (C.H.Ley), נדרש לסימון קו הגבול החדש על המפות, והתקשה בכך נוכח ההגדרה הכללית מדיי של אמצע עמק הערבה, שרוחבו 10 מייל בקירוב כהגדרתו. מחוסר מידע גאוגרפי מדויק על האזור ביקש ליי מהמזכיר הראשי של ממשלת המנדט הנחיה כיצד לתרגם את הגדרת הגבול בערבה בצו המלך. א"ט ריצ'מונד (E.T. Richmond), עוזר המזכיר, הציע לפרש את האמצע כמקום הנקודות הנמוכות, ונ' בנטוויץ (N. Bentwitch), היועץ המשפטי, אישר זאת. כך קבעו שני פקידים שלא הכירו את השטח, מתוך בורות וחוסר אחריות וכלי להסתייע באנשי מקצוע, את הפרשנות שתשפיע על מיקום הקו לדורות. למצער, הם יכלו לבקש סיוע ממחלקת המדידות (הבריטית) במצרים, שהייתה המחלקה המקצועית המובילה של הבריטים באזור באותה תקופה, וב־1906 סייעה במדידה ובקביעת הגבול הבין־לאומי בין מצרים לארץ ישראל, או את עזרתם של מודדים של הצבא הבריטי שכבר התנסו במדידות בסיני ובנגב, לרבות דרום הערבה, בתחילת מלחמת העולם הראשונה (S.F. Newcombe). המדידות הבריטיות הבסיסיות של הערבה בוצעו על ידי ה' קיטצ'נר בשנות ה־80 של המאה ה־19.

להגנתם תיזקף העובדה שהאזור היה נידח וחסר חשיבות ולא הצדיק את ההשקעות הנדרשות. בסופו של דבר, לא עלה בפועל צורך מעשי לקבוע את הגבול בשטח, אלא צורך מקצועי גרידא לסימון על המפות. מצב זה נמשך עד תום המנדט הבריטי. לא ידוע לנו על עבודת מדידות של מחלקת המדידות המנדטורית בערבה עד מאי 1946 ערב קבלת העצמאות של ממלכת ירדן. כמה יוזמות למדידות בערבה שיאפשרו קביעה מדויקת של קו הגבול הועלו בחילופי איגרות בין הצדדים בשנים 1930-1945, אך בכל פעם הן נדחו בתואנה שאין הצדקה כלכלית להוצאות.

בשנים 1923-1946 סומן קו הגבול על מפות בצורה לא אחידה, לרוב על פי הפרשנות של קו הנקודות הנמוכות, אך עקב אי דיוק המפות עצמן, הוצג הקו בווריאציות שונות בהבדלים של עד 8 ק"מ במיקום מזרחה או מערבה. המפות שהופקו היו בקנה מידה קטן 1:250,000 או קטן יותר. לעומת הפרשנות המובילה של עקיבה אחר המקומות הנמוכים בטופוגרפיה במפות, היו מקרים ספורים בהם סומן קו שמשקף ביטוי של חציית העמק. מקרה בולט כזה מצא ביטוי במפה בקנה מידה 1:250,000, שהכינה מחלקת המדידות במצרים ב־1931, ואומצה על ידי צבא הלגיון הירדני (מחלקת הקרקעות והמדידות הירדנית המנדטורית לא הפיקה מפות משל עצמה). המפה אף נושאת חתימה אישית של מפקד הלגיון (Peake Pasha).

ראויה לציון מיוחד הבעיה שהעלה ליי, מנהל מחלקת המדידות של ארץ ישראל בשנים 1929-31, בעניין קביעת הגבול בפרשנות הנקודות הנמוכות בשלושה אזורים: אזור גב הערבה אינו נמוך, אלא מהווה קו פרשת מים של הערבה וישנה בעיה היכן להעביר דרכו את הקו; אזור מלחת יטבתה, שהיא מישורית ורחבה, ואזור מפרץ אילת. משלא נמצאה הצדקה למימון המדידות הנדרשות לצורך המיפוי המדויק, נותרה הסוגיה בלתי פתורה.

בסוף 1945, ערב העצמאות של ירדן, הועלתה שוב הצעה של קירקברייד, הנציג הבריטי בעמאן, לביצוע המדידות. היו חילופי אגרות בין ירושלים ועמאן, אך בסופו של דבר נמצאה הצדקה רק למימון מדידות וסימון הגבול באזור מפרץ אילת. ההצדקה למימון המדידות הפעם הייתה הבטחת מרחב לבניית נמל לכל אחת מהמדינות כדי למנוע חיכוכים באזור המפרץ.

המבצע יצא אל הפועל מתוך שיתוף פעולה ובמאי 1946, ממש ערב קבלת העצמאות של ירדן, נמדד אזור המפרץ, הוכנה מפה בקנה מידה 1:25,000, נערכה פרשנות מחודשת של הגדרת הגבול מ־1922 וסומנו חמישה עמודי גבול בשטח לאורך מרחק של 3.7 ק"מ מחוף המפרץ צפונה. כן הוכן תיעוד משותף שכלל מפה וקואורדינטות אשר נחתם ב־5 במאי 1946 על ידי מנהל מחלקת המדידות של ארץ ישראל א"פ מיטשל (A.P. Mitchell) ומנהל מחלקת הקרקעות של ירדן ג"פ וולפול

היכן הנקודות הנמוכות הדגישו נציגי ישראל שהנקודות הנמוכות הן הקו המנחה. כך, מתוך בורות, קיבעו עוד יותר את הפרשנות המוטעית מ-1923.

המצב בשטח אחרי 1967

אחרי מלחמת ששת הימים וסיום פעילות הוועדה המשותפת של שביתת הנשק ועם התפתחות העיר אילת והיישובים הישראליים לאורך הערבה — נעשו בשטח פעילויות משני סוגים. האחת, הקמת גדר ביטחון שוטף כנגד פעולות טרור כמה קילומטרים ממזרח לקו שביתת הנשק. האחרת, ביצוע קידוחי מים והרחבת השטחים החקלאיים של הקיבוצים והמושבים בערבה ממזרח לקו שביתת הנשק. על אף המחאות שהירדנים הקפידו להעביר לאו"ם, לא גרמה פעילות זו להתלקחות צבאית. יתר על כן, באחד המקרים ביקשו הירדנים מישראל להזיז את גדר הגבול מערבה, כיוון שהפריעה למהלך הקמת כביש הערבה הירדני. בקשתם נענתה והגדר הוזזה.

המצב במהלך שיחות השלום לאחר ועידת מדריד מ-1991 היה כדלהלן: דה-יורה היה קיים קו הפסקת אש (ישראל הפסיקה להתייחס לקו כקו שביתת הנשק עקב הפרת הסכם שביתת הנשק על ידי ירדן ב-1967 כשזו פתחה במלחמה נגד ישראל); דה-פקטו הייתה גדר ביטחון ישראלית עם דרך ביטחון לאורכה כמה קילומטרים ממזרח לקו הפסקת האש, וכן היו קידוחי מים ושטחים מעובדים על ידי ישראל ממזרח לקו. למרות מיקום המתקנים הישראליים ממזרח לקו, המשיכה ישראל לסמן את קו הפסקת האש על המפות, אך בגרסה משופרת מעט לעומת קו שביתת הנשק המקורי, ובעיקר מתוך תיקון הטעות של קו שביתת הנשק באזור אילת.

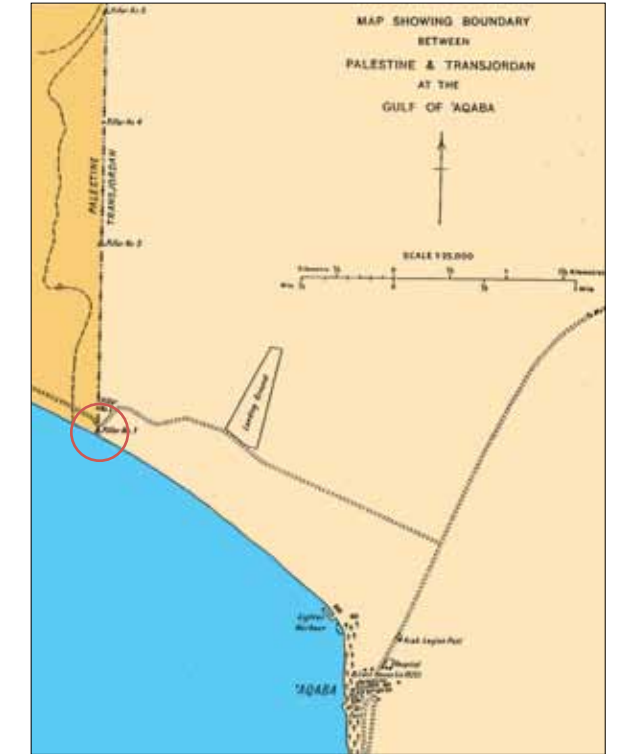
קו הגבול בהסכם השלום

בספטמבר 1993 סיכמו ישראל וירדן בווינגטון על סדר יום משותף לשיחות השלום (Common Agenda). בסעיף הגבולות נרשם שקו הגבול הבין-לאומי ייקבע מתוך זיקה לקו הגבול במנדט (with reference to the boundary definition under the mandate). משמעותה של הסכמה זו, שקיבלה גיבוי של ראש הממשלה יצחק רבין והמלך חוסיין, הייתה שהגבול המנדטורי ישמש מקור התייחסות לקו הגבול החדש. עם זאת הושארה גמישות לגבי מיקומו הסופי של הקו.

תיאור המשא ומתן, שהוביל ב-1994 לקביעת הגבול בהסכם השלום מתואר במאמר אחר בספר זה. יש לציין שהקו הסופי נקבע בזיקה לביטוי של הקו המנדטורי שסומן על המפות הישראליות (הירדנים עצמם לא ייצרו מפות טופוגרפיות לאורך הערבה אלא השתמשו במפות על בסיס אמריקני). על בסיס קו זה בוצעו שינויי גבול שעיקרם תיקון הטעות בקו שביתת הנשק כך שכל האזור הצפוני של אילת עד לקו שסומן ב-1946 יישאר בשטח ישראל. כמו כן נקבע קו הגבול הבין-לאומי ממזרח לקו הפסקת האש על המפות הישראליות, באופן שתיוקני גבול מקומיים יכניסו את כל השטחים החקלאיים של יישובי הערבה לתוך שטח ישראל (שטחי יטבתה, גרופית, קטורה, לוטן, יהל, פארן, צוקים, עין יהב, חצבה, עידן, עין תמר ונאות הכיכר). כמו כן הוכנסו לשטח ישראל כל שטחי בריכות המלח (ששתי הדרומיות, הגדולות שבהן, חרגו מעבר לקו). שטח חריג אחד של מושב צופר, שהיה חדש יחסית (בן 8 שנים) וסמוך מאוד לכביש הערבה הירדני ומרוחק מהיישוב צופר, היה היחיד בערבה שלא הוכנס לשטח ישראל אלא עבר לריבונות ירדנית מתוך הסדר מיוחד של שימוש ישראלי ל-25 שנים ואופציה ל-25 שנים נוספות (השימוש הישראלי הוא מוסכם ומוסדר בהסכם השלום ואינו בגדר חכירה כפי שיש הטועים לחשוב).

מקצת קידוחי המים שממזרח לקו נכנסו לשטח ישראל ממערב לקו החדש, לגבי האחרים ניתנה לישראל זכות להמשך שאיבה, לרבות לתחזוקתם.

כך, למעשה, מתוך משא ומתן ראשון בין ישראל לבין מדינה ערבית על קו גבול בין-לאומי (בין

סימון ותיעוד הגבול באזור אילת בשנת 1946 (עיבוד צבעוני של המפה) אבן הגבול מס' 1 בתצלום ומיקומה במפה

(G.F. Walpole). ראוי לציין שקביעת הגבול במבצע זה נעשתה באמצעות פרשנות מקצועית בלתי משוחדת של הגדרת הגבול מ-1922, ולא על בסיס הפרשנות הנהוגה של הנקודות הנמוכות. אי לכך לא תאם קו זה את כל המפות הקיימות ועוד באותה שנה הוכנה מהדורה חדשה של מפת הערבה עם הקו המתוקן. פרט לקטע קצר זה לא סומן הגבול בערבה עד לתום המנדט הבריטי ב-1948.

קו שביתת הנשק וההתייחסות אליו בוועדת שביתת הנשק

במרץ 1949 נחתם הסכם שביתת הנשק בין ישראל לירדן. על אף שנרשם בו שקו שביתת הנשק תואם את עמדות הכוחות בשטח, לא היה קשר בין עמדות הצדדים לבין הקו שסומן על המפה בערבה תאם לחלוטין את קו הגבול המנדטורי שהיה מסומן בבסיס המפה שהייתה בקנה מידה 1:250,000. על המפה חתמו משה דיין מצד ישראל ואחמד סודקי אל-גינדי מצד ירדן.

פרט לקנה המידה הקטן ולאיכות הנמוכה של המפה היו לקו החתום שלוש מגרעות ניכרות: האחת, שהוא קיבע בלא כל מחשבה, או דיון מוקדם, את פרשנות הנקודות הנמוכות, מתוך התעלמות מהכוונה המקורית של חלוקת הערבה בין שתי המדינות. השנייה, המפה שנבחרה לחתימות לא הייתה הגרסה האחרונה מ-1946 אלא גרסה מוקדמת יותר, וגרעה למעשה מישראל את כל האזור של החוף הצפוני של אילת עד למסוף הגבול הנוכחי, וכן אזורים נוספים לאורך הערבה. השלישית, עובי הקו המסומן על המפה שנחתמה ייצג מאות מטרים בשטח.

כל המגרעות שצוינו דיין ליצור סכסוך גבול רציני. מנהלי המשא ומתן לא שיתפו אנשי מקצוע בהתוויית קו הגבול. על הטעות באי הבנת חשיבותו של ההסכם שנחתם, שקיבל את חסות האו"ם, על אף שצוין בו שהקווים אינם סופיים ואלה ייקבעו בהסכם שלום בין הצדדים, העיד דיין בריאיון לעיתונות ב-1976 (על פי כתבת Ynet מ-3 באפריל 2006).

במהלך פעילות ועדת שביתת הנשק בין ישראל לירדן בין השנים 1949-1967 טופלו כמה סכסוכי גבול בערבה. בדיונים התייחסו למקום הקו כתואם את הקו הבין-לאומי על מפות, וכן התייחסו למיקום הקו על פי הנקודות הנמוכות. אף שלא בוצע מיפוי מדויק של הערבה שידגיש

קו הגבול באזור עין יהב לפני הסכם השלום ואחריו (© כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל)

קו הגבול בהסכם השלום (השטחים המעובדים מודגשים) © כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל

ישראל למצרים לא התקיים משא ומתן על קו הגבול, אלא על סימונו, נקבע גבול שזיקתו היסטורית אך מיקומו הסופי מושפע גם מהתוואי שהכתיבו המחרשה ומוביליה. בד בבד עם תיקוני גבול אלו נעשו תיקוני גבול מקומיים בכיוון ההפוך באזור גב הערבה, שבו נקבע קו הגבול הבינלאומי בין ישראל לירדן ממערב לקו הפסקת האש שסומן על המפות הישראליות.

ב-1995, בעקבות הסכם השלום, נקבעו 124 עמודי גבול שהוצבו לאורך הערבה בין חוף מפרץ אילת (עמודי גבול 0 ו-1) לבין בריכת המלח הדרומית בערבת סדום (עמוד גבול 123).

נקודת ההתחלה של קו הגבול על חוף מפרץ אילת שימשה ב-1996 נקודת המוצא לגבול הימי שנקבע בין ישראל לירדן. עמודי הגבול נמדדו ותועדו בקואורדינטות מחייבות על ידי צוות המומחים המשותף ישראל-ירדן, שהוקם ב-1994 ערב הסכם השלום להכנת התוויית הגבול בהסכם השלום. מסמכי התיעוד הוכנו ונחתמו בשנים 1996 (תיעוד קו הגבול בערבה), 1998 (תיעוד קו הגבול במפרץ אילת, בבריכות המלח ובדרום ים המלח) ו-2000 (תיעוד הגבול בנהר הירמוך). הקואורדינטות שתועדו אושרו על ידי ועדת הגבולות ונקבעו כחלק מהסכם השלום.

צוות המומחים ממשיך בפעילותו המשותפת במסגרת ועדת הגבולות עד היום (אפריל 2012) ומטפל באחזקת קו הגבול ובפתרון סוגיות העולות מעת לעת. המומחים שמים דגש על צורכי הפיתוח של האזור הצמוד לקו הגבול בערבה ותורמים לשמירת הגבול כגבול מחבר – גבול שלום.